

ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ХУДУДЛАРИ АҲОЛИСИНING ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРИ

Холмунинов Хусан Эшмўминович

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири, тарих фанлари

доктори (DSc), доцент

xusan_75xolmuminov@mail.ru

UO K: 910.4 (091):94.(584.4)

<https://orcid.org/0009-0003-6634-6020>

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари, хусусан Сурхондарё ва Қашқадарё воҳалари аҳолисининг демографик жараёнлари тарихий контекстда таҳлил этилади. Бу даврда ҳудуднинг Бухоро хонлиги ва Россия империяси таъсири остида бўлганлиги, сиёсий воқеалар, миграцион оқимлар ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг аҳоли сони, миллий таркиби ва турмуш тарзига кўрсатган таъсири кўриб чиқилади. Мустамлакачилик сиёсатининг демографик жараёнларга салбий таъсири ва маҳаллий аҳолининг ижтимоий муаммолари очиб берилади.

Калит сўзлар: Демографик жараёнлар, Ўзбекистон жанубий ҳудудлари, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро амирлиги, Россия империяси, мустамлакачилик, миграция, аҳоли таркиби, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар.

Аннотация: В статье анализируются демографические процессы населения южных регионов Узбекистана, в частности Сурхандарьинского и Кашкадарьинского оазисов, во второй половине XIX века и начале XX века в историческом контексте. В этот период территория находилась под влиянием Бухарского ханства и Российской империи, рассматривается влияние политических событий, миграционных потоков и социально-экономических реформ на население, национальный состав и образ жизни. Раскрыто негативное влияние колониальной политики на демографические процессы и социальные проблемы местного населения.

Ключевые слова: Демографические

процессы, южные регионы Узбекистана, Сурхандарья, Кашкадарья, Бухарский эмират, Российская империя, колониализм, миграция, структура населения, социально-экономические реформы.

Abstract: This article analyzes the demographic processes of the population of the southern regions of Uzbekistan, in particular the Surkhandarya and Kashkadarya oases, in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, in a historical context. During this period, the region was under the influence of the Bukhara Khanate and the Russian Empire, and the impact of political events, migration flows, and socio-economic reforms on the population size, national composition, and lifestyle. The negative impact of colonial policy on demographic processes and the social problems of the local population are revealed.

Keywords: Demographic processes, southern regions of Uzbekistan, Surkhandarya, Kashkadarya, Bukhara Emirate, Russian Empire, colonialism, migration, population structure, socio-economic reforms.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ўзбекистонда аҳолининг тарихий-демографик жараёнларини илмий тадқиқ этиш ҳар бир ҳудуд аҳолисининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ. Буюк ипак йўлида жойлашган Сурхондарё ва Қашқадарё воҳалари Ўзбекистоннинг тарихий-маданий ҳудудларидан ҳисобланиб, демографик омиллар яъни оилавий муносабатлар, ўзаро ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик каби жиҳатлар азалдан муҳим ўрин эгаллаган.

Бу воҳалар тарихий демографик

жараёнларини илмий татбиқ этиш мобайнида ўзбек халқининг узоқ йиллар мобайнида миграцион алоқалар туфайли, турли миллат вакиллари билан ҳамжиҳатликда истиқомат қилиб, ижтимоий-маданий алоқаларни амалга ошириб келганлиги муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек, бу даврдаги демографик жараёнлардаги ўзига хос жиҳатлар мавжуд тузум муносабати ва сиёсий воқеийлик билан боғлиқ бўлган. Жумладан XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларидаги аҳоли демографик ҳолатларини мавжуд икки сиёсий тузум контекстида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. [1:87].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Бу даврда хонликлар томонидан жанубий ҳудудларни эгаллаш мақсадида бир неча бор юришлар олиб борилган. Жумладан, Термиз ҳақиқатан ҳам Бухоро хонлигининг муҳим стратегик мустаҳкам қалъага эга шаҳарларидан бири бўлиб, бир томондан Амударёнинг кенг қирғоқлари, иккинчидан томондан бўйсунмас ва исёнкор қўнғирот уруғининг турли қабилалари уни янада кучли ҳимоя қилар эди. Ана шундай мустаҳкам қалъани эгаллаш орқали Убайдуллахон ўзининг ҳукмронлиги даврида (1702 – 1711йиллар) икки мақсадни амалга оширишни кўзлаганди. Биринчидан, Балх йўлидаги мустаҳкам қалъага эгалик қилиш, иккинчидан, бўйсунмас ва исёнкор қўнғиротлар ҳукмдори Шералини ҳокимиятдан четлатиш. Мазкур сабаблар туфайли Термизга ҳарбий юриш амалга оширилиб, қўнғиротлардан бўлган шаҳар ҳокими вазифасидан олинди, найман уруғидан Неъматуллабий мазкур вазифага тайинланди[2:147]. Ушбу сиёсий воқеийликлар даврида Шералихон Шеробод шаҳрига асос солди. Жанубий воҳалар бекликлари ҳудудида жойлашган Шеробод кейинчалик амирликнинг энг муҳим ўрин тутувчи шаҳарларидан бирига айланди[3:28].

XIX аср охирида Бухоро амирлигида 27 та беклик бўлиб, маъмурий жиҳатдан

бекликлар амлоқликлардан иборат бўлган. Шунингдек, бекликлар ҳудудида ҳоли яшайдиган ҳудудлар қишлоқ, мавзе ва даҳа номлари билан аталиб келинган. Булар: Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Хатирчи, Китоб, Шаҳрисабз, Чирокчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Балжувон, Шугнон, Рушон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қабодиён, Шеробод, Калиф, Карки, Будалик, Қабокли, Қарши бекликларидан иборат бўлган. Шундан Шаҳрисабз, Қарши, Яккабоғ, Чирокчи, Бойсун, Шеробод, Денов, бекликлари жанубий воҳаларда жойлашган энг йирик бекликлардан ҳисобланган [4:281]. XX аср бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудлари Амударёнинг шарқий соҳилларидан, яъни, Россия Помиридан то Хиванинг кенг давлатларигача чўзилиб боради. Бухоро шимол тарафдан Қизилқум саҳроси билан, ғарб тарафдан Сирдарё ҳамда Хўқанд хонлиги билан, жанубда эса Афғонистон, Шарқда туркман ўлкаси ҳамда Хива дашти билан чегарадош бўлганлиги қайд этилган[5:35].

Бухоро амирлиги катта миқдордаги тўлов ва кўплаб ҳудудларидан ажралгандан сўнг эндиликда мустақил бекликлар сифатида яшаб келаётган Шарқий Бухоро ерларини ўзига батамом тобе қилишга киришди. Шарқий Бухоро деб аталган жуғрофий ҳудудда 10 та беклик: Бойсун, Денов, Қабодиён, Қўрғонтепа, Қоратегин, Кўлоб, Балжувон, Ҳисор, Сарижўй, Шеробод бекликлари мавжуд эди. Аммо Бухоро амирлиги таркибида бўлган бу бекликларнинг амирликдан нисбатан узоқлашиши кузатилмоқда эди. Шарқий бекликлар Бухоро амирлигининг Россия империяси билан тузган шартномасидан норози кучларнинг асосий марказига айланганди[6:57].

Сиёсий беқарорликлар сабабли, 1868 йили Бухоро амири қўшини ҳисорликларни тор-мор келтириб, Денов ва Ҳисорни қўлга киритди. Шарқий Бухоро беклари амир қўшинлари томонидан қаттиқ жазоланди. Мустақил бекликлар амирликнинг бундай сиёсатидан норози ҳолатда ўз мустақиллигига эришиш учун ҳаракатлари

ва умуман амирлик худудида бекликлар ўртасида ўзаро ихтилофларнинг юз беришига сабаб бўлаётган асосий омиллардан бири эди[7:124].

Бухоро амирлиги ижтимоий сиёсий бошқарувидаги ўзаро ички низолар, анча қолоқ даражадаги ижтимоий турмуш амирлик сиёсий бошқарувига ўз таъсирини кўрсатаётган эди. Россия империяси қўшинлари билан бўлган жанглардаги мағлубиятдан сўнг, мустамлакачилар амирлик устидан тўла бошқарувни қўлга киритган эди. Шундан сўнг Россия империяси сиёсий маъмурлари аста-секин ўзининг ҳукмронлик доираларини кенгайтириш бошқарувни мустаҳкамлаш мақсадида кўпроқ рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари кўчириб келтириш, рус манзилгоҳларини кўпайтириш масалаларига эътибор қарата бошлади. Жумладан, шу мақсадда савдо йўллари кенгайтириш, почта- алоқа йўллари янада яхшилаш мақсадида 1877-1888 йилларда Бухоро худуди орқали ўтувчи Красноводск- Самарканд, 1907 йилга келиб эса, Бухородан –Когонгача темир йўллари барпо қилинди. Рус маъмурларининг темир йўллар қурилишига алоҳида эътибор берганларини яна шунда кўриш мумкинки, чор ҳукумати йўлларнинг турли объектларига ўзларининг масъулларини тайинлаган эдилар. Хусусан, 1886 йилдан бошлаб муҳандис К.Толпиго Самарқандда, техник Р.Полмигрен Каттақўрғонда, техник В.Лекинский Зиёвиддинда, муҳандис С.Иванов Бухорода, муҳандислар Д.Семагин ва Л. Дараганлар Қорақўл ҳамда Амударёда, техник С.Качурский Қарши ва Термизда йўл қурилиши ишларини назорат қилишга тайинланган эдилар[8:70].

Манбаларда келтирилишича, Россия элчилари Бухоро амирлиги худудлари, хусусан Сурхон воҳасини 1675 йиллардан бошлаб жиддий тарзда тарихий географик жиҳатдан чуқур ўрганила бошлаган. Жумладан Сурхон воҳасининг Бойсун, Шеробод, Термиз худудлари орқали Паттакесар кечуви ва ундан Балхга ўтиш худудлари тўғрисида дастлабки тарзда рус элчиси Давидов, маълумотлар тўплаган. Н.

Покотило ўз маълумотларида жанубий воҳаларнинг ижтимоий ҳаёти Шерободдарё ва Сурхондарёнинг тинч оқими деҳқончилик қилиш учун қулайлиги, ўз навбатида қишлоқ хўжалиги ҳамда пахтачилик ривожини учун катта имкониятлар мавжудлиги тўғрисида муҳим маълумотларни берган[12:37]. Дарҳақиқат, Россия империяси пахта етиштириладиган майдонларни кенгайтиришга биринчи даражали иш сифатида қараган бўлса-да, аммо бу сиёсатнинг тағамида яна бир қанча мақсадлар ҳам мужассамлашган. Россия империясининг ҳукумат бошлиқларидан бири А.В.Кривошеин бу хусусида: - “ Бу марказий масалада уч мақсад мавжуд: агар биринчисида ярқираб турган ёзув “пахта” бўлса, иккинчисида “суғориш”, ниҳоят учинчисида, унча кўзга ташланиб турмаган бўлса ҳам, аслида ҳаммасидан муҳими русларни кўчириб келтириб жойлаштириш масаласи турибди” [13:33], деган фикрни билдирган эди. Бу даврда маъмурий ҳукумат вакиллари томонидан темир йўллар атрофидаги худудларга рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари кўчириб келтириш ишлари катъий тарзда олиб борилди. Шунингдек, ушбу худудларда истиқомат қилаётган аҳоли вакиллари ижтимоий турмуш тарзига алоҳида эътибор қаратила бошлаган. Яъни касалхоналар, мактаб, клуб, маданий муассасалар, болалар боғчаси каби муассасалар аввало ушбу темир йўллар атрофида истиқомат қиладиган аҳоли вакиллари учун барпо қилинишига алоҳида эътибор қаратишган. Шундай мақсадларда 1989-1907 йилларда Бухорода дастлабки тарзда иккита касалхона ва битта дорихона қурилиб, ишга туширилган. 1910 йилда эса дастлабки рус-тузем мактаби фойдаланишга топширилган[14:19]. Шунингдек, жанубий воҳаларда ҳам кўчириб келтирилган аҳоли вакиллари ижтимоий турмуш даражасини яхшилаш ҳамда уларга зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида кенг қўламли ислохотлар амалга оширила бошлаган эди.

XX аср бошларида Ўзбекистон ва унинг

жанубий воҳаларида аҳоли сони ҳамда миллий таркибининг ортишида албатта барча ижтимоий омиллар билан бир қаторда, Россия маъмурлари томонидан минтақаларга саноат соҳасини олиб кирилиши ҳам муҳим аҳамият касб этган. Бу даврга келиб жанубий воҳаларда аграр соҳадаги ислохотлар Россия империясининг пахтачилик саноатини ривожлантиришга эътибор қаратилиши албатта катта манфаатларни кўзлаб амалга оширилганлиги билан изоҳланади. Бу борадаги ислохотлар мобайнида жанубий ҳудудларда хусусан Термиз шаҳрида 30 дан ортиқ савдо ва саноат корхоналари пайдо бўлишига замин яратган. [15:209] Пахтачиликда катта тажриба тўпланиб, Россия империяси учун муҳим бўлган хомашё базаси яратиш ишларига эътибор қаратила бошлаган. Бутун Шарқий Бухорода етиштирилган пахта хом ашёси Термиз шаҳрида тўпланган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, воҳада саноатнинг ривожланиши етиштирилган хом ашё ва саноат маҳсулотларини ташиб кетиш муаммоларини юзага келтирди. Ана шу муаммоларни ҳал этиш мақсадида XX аср бошларига келиб империя ҳукумати ҳарбий-стратегик жиҳатдан зарур бўлган Когон-Термиз темир йўлини қуриш бошланиб, 1916 йилга келиб Когон-Термиз темир йўли [15:210] қуриб битказилади. XIX аср охири - XX аср бошларида Ўзбекистон жанубий воҳаларидаги аҳолининг демографик жараёнлари тарихини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар

шуни кўрсатмоқдаки, бу даврда жанубий воҳаларда аграр соҳадаги ислохотларнинг амалга оширилиши, пахтачилик саноатининг ривожлантирилиши каби омилларнинг туб моҳияти мустамлакачилик манфаатларини кўзлаб амалга оширилган бўлиб, аҳоли вакилларининг ижтимоий демографик жараёнлардаги муаммоларини бартараф этишда асосий омиллар бўла олмаган. Яъни бу жараёнлар шу билан изоҳланадики, жанубий воҳалар бекликларидаги аҳолининг ижтимоий турмуш тарзида демографик жараёнларида ҳали кўплаб муаммолар мавжуд эди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари аҳолиси демографик жараёнлари трансформацияси мустамлака, совет ва мустакиллик йилларини камраб олган уч муҳим тарихий босқичларда содир бўлган эди. Бу тарихий жараёнларда аҳоли ижтимоий турмуш даражасидаги ўзгаришлар турлича бўлган. Жумладан, Ўрта Осиёда Россия империяси мустамлакачилик тартиблари ўрнатилганидан сўнг бошқа минтақалардан турли миллат вакилларининг кўчириб келтирилиши минтақада маҳаллий аҳоли демографик жараёнларига бевосита таъсир қилган. Бу ҳолат сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа омиллар таъсирида айнан маҳаллий аҳоли вакилларининг ижтимоий турмуш тарзи ва демографик жараёнларида ўзига хос муаммоларнинг вужудга келишига сабаб бўлган эди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент, 2016. – Б. 129.
2. Холиқова Р.Э. XIX асрда Бухоро амирлиги // Жамият ва бошқарув. 2000. 3-сон. – Б. 41 – 44.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб // Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида. –Т.: Шарқ, 2000. 102-бет.
4. Туркистон Чор Россияси муштамлакачилиги даврида: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т. 1-Тошкент., 2000. -Б. 44.
5. Холиқова Р. Россия – Бухоро: тарих чоррахасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б. 133.
6. Ашуrow Я.С. и другие. Бухара. Краткий справочник-путеводитель. Т. Узбекистан. 1968. (104с). – С. 18
7. Хидиров Х.Ж. . Туркистонда темир йўл қурилиши. // Давр. Замон. Шахс. Илмий-амалий мақолалар тўплами. 2 қисм, 2016 йилнинг II чораги. Термиз: «Сурхон-Нашр». – Б. 67–70.
8. Равшанов П. Қашқадарё истиклол арафасида 1986-1989 йиллар. – Т.: Маънавият, 2003. 177-б.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, И 1-фонд,13-рўйхат, 1237-иш, 2-варақ.
10. Митаишвили А.А. Экономические проблемы развития транспорта. –Москва: Транспорт, 1982. – С. 231.
11. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Кн. III. Бухарско-Афганская граница. – СПб., 1909. – С. 7.
12. Покотило Отчет о поездке в пределы Центральной и восточной Бухары в 1886 гг. – Ташкент, 1888. – С. 37.
13. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестан. – СПб., 1912. – С. 3.
14. Ашуrow Я.С. и другие. Бухара. Краткий справочник-путеводитель. Т. Узбекистан. 1968. (104с). – С. 19
15. Турсунов С., Тўхтаев А. Жарқўрғон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 57.